

יד
מהרי"ע

שערי יצחק

השיעור השבועי

מפי מרן הגאון
הרב יצחק רצאבי שליט"א
פוסק עדה תימן

נמסר במוצש"ק
עקב
מנחם אב ה'תשע"ט ב'ש"ל
בבית המדרש "פעולת צדיק"
בני ברק

לק"י

נושאי השיעור:

בעניין המנהג לומר את ברכות השחר בבית הכנסת, והשלמה בעניין אמירת קדיש דרבנן לפני "המהולל" בתפילת שחרית של שבת, וכיצד לעשות אם כבר התחילו את הזמירות.

מדוע מנהגינו לומר בתפילה קדיש דרבנן הנקרא "קדיש דעתיד" לאחר קריאת דברי תורה כגון פיטום הקטורת וכדומה, למרות שברמב"ם מובא לומר קדיש זה רק לאחר לימוד תורה בציבור, ושלושה תירוצים מדוע איננו אומרים קדיש זה גם לאחר מה שקוראים לאחר ברכות התורה.

ברכת אשר קידשנו במצוותיו וכו', ביאור דברי מהרי"ץ זיע"א כי "במצוותיו" היינו שכביכול הקב"ה בעצמו מקיים את המצוות.

כיצד מקיימים לדעת הרמב"ם ושאר הראשונים את הנאמר לעולם ישלש אדם שנותיו.

דברי מרן שליט"א בשבח הספר "מגילת איכה" עם אמרי יהונתן.

כל הזכויות שמורות

יוצ"ל ע"י מוסדות יד מהרי"ץ בני ברק

טלפקס: 03-5358404. נייד: 050-4140741

דוא"ל: yad@maharitz.co.il

להאזנה לשיעור דרך הטלפון:

קול יהודי תימן – 072-33-23-642

שלוחה 6

מספר השיעור בדיסקים ובקו "קול יהודי תימן" – 507

קול הלשון – 03-6171031

השיעור מוקדש לרפואת הרבנית צביה בת רבי דוד שתחי',
אמו של ידידנו הרב שילה יגאלי יצ"ו,
הזקוקה לרפואה שלימה ולהצלחה בניתוח.
המקום ב"ה ירצה נדבתה, ויברך מעשי ידיה, מכל צרה ונזק יצילה,
ויחזקה ויאמצה בקו הבריאות, וימלא כל משאלות לבה ולבכם
לטובה, אכ"ר.

בשם רחמן.

השיעור מוקדש לרפואת הרבנית צביה בת רבי דוד, הזקוקה לרפואה שלימה, ועוברת ניתוח השבוע. היא אמו של ידידנו הרב שילה יגאלי יצ"ו, וחוף מכל זכויותיה הרבות, הרי העובדא שהיא אמו, זו כבר זכות מספקת בשבילה. שילה בגימטריא מהרי"ץ, הקים את מוסדות יד מהרי"ץ, וכהנה וכהנה.

המקום ב"ה ירצה נדבחה, ויברך מעשי ידיה, מכל צרה ונזק יצילה, ויחזקה ויאמצה בקו הבריאות, וימלא כל משאלות לבה ולבכם לטובה, אכ"ר.

כמו כן מוקדש השיעור להצלחת כל המתנדבים למבצע "אלף המגן", התפילה הנדירה במערת המכפלה שתתקיים אי"ה השבוע ביום חמישי אחה"צ, באולם יצחק, בקרית ארבע היא חברון. המקום ב"ה ירצה נדבתם ויברך מעשי ידיהם, מכל צרה ונזק יצילם, וימלא כל משאלות לבם ולבכם לטובה, אכ"ר.

בעניין המנהג לומר את ברכות השחר בבית הכנסת, והשלמה בעניין אמירת קדיש דרבנן לפני "המהולל" בתפילת שחרית של שבת, וכיצד לעשות אם כבר התחילו את הזמירות.

בדרך כלל מקובל בזמנינו שהאנשים אומרים את ברכות השחר וברכות התורה עד המהולל וברוך שאמר, בעוד הם בביתם. כשהם מגיעים לבית הכנסת מתחילים מיד המהולל. כן הוא לפי הבדלי, אבל השאמי מתחילים י"י מלך. אפילו בשבת מקובל כיום שאומרים את ברכות השחר בבית.

אינני יודע אם כך הוא המנהג בכל בתי הכנסת, בכל רחבי ארצה"ק, אבל מסתמא רובם נוהגים כך. אולי ישנם עוד בתי כנסת מועטים המחזיקים וממשיכים במנהג הישן, שאומרים את הברכות בבית הכנסת. וישנם מהם הנוהגים להביא לילדים לומר את ברכות השחר. יתכן שהטעם הוא מכיון שהגדולים בלאו הכי כבר אמרו בביתם, ורצו כעת לחנך את הילדים. ואמנם אם יש מישהו שעדיין לא אמר את ברכות השחר, הרי הוא לא יכול לצאת ידי חובתו בשמיעה מן הילד, ולכל הפחות עליו להרהר עמו ביחד, לצאת ידי חובה.

לגבי הדורות שעברו, כתב מהרי"ץ ועץ חיים דף ד' ע"ב כי אפילו בימות החול נוהגים כן. אנחנו היכרנו בעבר את המנהג הישן, אבל רק בשבתות וימים טובים, אבל מהרי"ץ מביא זאת גם לגבי ימות החול. ואכן שמעתי כי ישנם בתי כנסת הנוהגים כן אפילו עד הזמן האחרון.

כיום זה מצוי אצלינו רק בהושענא רבה ובחג השבועות, כיון שניעורים ולומדים כל הלילה.

וזה לשון מהרי"ץ, עכשיו נהגו לסדר כל הברכות בבית הכנסת, חוף מברכת על נטילת ידיים שמברכה כל אחד בביתו סמוך לנטילה. ומתחיל הגדול שבציבור בנועם ואומר, אדון העולמים בעל הרחמים וכו'.

כמרבן לגבי שבת כתב עוד מהרי"ץ [שם דף ק"ב:] כך, העם משכימים לבית הכנסת, ומסדרין הברכות והזמירות. ונהגו בשבת להתחיל בפרשת העקידה, כנזכר סדרן בדפוסים בסידורי ספרד. אלא שמהפכין מהסדר הכתוב שם, להקדים ולאחר.

ואני הצעיר, לא כן אנכי עמדי. ולא לסתור המנהג חס ושלום, כי לדעתי שהמנהג בסדרן, הוא כסידורי ספרדים. ואעידה לי עדים נאמנים, כי הנה ראיתי תכאל"ל בכתובת יד הקדוש מהר"ר שלמה אלמנזלי נע"ג, שהיה ר"מ דק"ק ודיין דק"ק צנעא בעוד שהיו שלום ושקטים ממש תוככי עיר צנעא, גם אחרי גלותם ממנה, וראיתי שסידרם כסדר הספרדים, אלא ששם דילג משנת אלו דברים ויהי רצון שקודם התמיד, לפי שעתידין לאמרם אחר ברכות דשחרית, כנהוג בחול. הוא השמיטו כיון שבלאו הכי עתידים לומר אח"כ זאת אחרי ברכות השחר וברכות התורה, ממילא אין צורך לכפלו פעמיים.

גם בתכלא"ל שכתב מהר"י אֶלְעָפָרִי ז"ל, כן סידרו.

שערי יצחק – השיעור השבועי

הארצות, אלו שמאחרים, והעצלנים שקמו מאוחר, או כאלו שמכל מיני סיבות עוד לא הגיעו. לפני המהולל כבר הגיעו כל הציבור, או עכ"פ רובם ככולם, ובכדי לזכות את כולם תיקנו לסדר את הברכות בבית הכנסת לפני המהולל.

בעבר בפרט לרוב הציבור לא היו מצויים סידורים, כל שכן בדורות הקודמים יותר שהכל היה בכתבי יד. אבל גם בזמן האחרון שהדפוס התפשט יותר, עדיין ישנם אנשים שלא מחזיקים סידור, ובכדי לזכותם היה חזן הכנסת, אדם חשוב היודע לברך כמו שצריך, מוציא את כולם ידי חובתם.

מסיים הרב נתנאל ואומר כי כך היה בעבר, אבל היום רוב הציבור אומרים את הברכות בביתם לפני התיקון, ולכן סידורנו את הברכות קודם התיקון. שינה את הסדר כי בלאו הכי היום הרבה אנשים מאחרים. אומרים את הכל בבית מוקדם, לכן קבענו את ברכות השחר וברכות התורה לפני המהולל.

בשיעורים האחרונים דיברנו על מנהג חלק מבתי הכנסת כיום לומר קדיש דרבנן לפני ויכולו, אם אחרי קריאת הברייתא דרבי ישמעאל לא היו עשרה. באופן זה, עפ"י הסדר דלעיל שבלאו הכי ישנה הפסקה אחרי המזמור הודו לי"י וויכולו, ועוד לא מתחילים המהולל כמו שמצוי היום, אלא אומרים אדון העולמים וכל סדר הברכות, כך שבלאו הכי מופסקת התפילה, לפי זה למרות שדיברנו שישנו עניין להסמיך את המזמורים, ומה שהפסיקו אותם בהמהולל, כי עוד לא הגיעו רוב הציבור. אמנם הני מילי לפי המנהג שבזמנינו, אבל לפי המנהג הישן שהפסיקו בברכות השחר ביניהם, אזי כיון שבלאו הכי ישנו הפסק גדול בין המזמורים, אפשר לומר קדיש.

ממילא יוצא שאף אם חלקם נהגו זאת בעבר, אין להמשיך זאת כיום, כי בזמנינו שלא

אחרי כל הסדר הנקרא אצלינו תיקון, ויש הקוראים אותו תיקון חצות, כי היו קמים מוקדם בכדי לאמרו. אפילו אם אומרים אותו לפני עלות השחר, עדיין שייך לקראו תיקון חצות. בתיקון קוראים את פרשת העקידה, פיטום הקטורת, איזהו מקומן, ברייתא דרבי ישמעאל, הודו וכו' ושאר המזמורים, השמים מספרים, עד הודו וכו' כי טוב כי לעולם חסדו. אח"כ מסיימים ואומרים ויכולו השמים והארץ וכל צבאם וכו'.

כאן כתב על כך מהרי"ץ ודף ק"ל בזה"ל, פותח הש"ץ בקול ששונים, בצהלה ושמחה. אדון העולמים כו' עד ברכות התורה. ויעמוד ויתעטף ויברך על הציצית.

את המנהג הזה אכן ראינו והיכרנו בעבר, בעת שהיו מתפללים מאד מוקדם, כך שבזמן התיקון אפילו עוד לא הגיע זמן הציצית. לכן הציבור התעטף בטלית בלא ברכה, ולפני המהולל בירכו על הטלית. הטעם שהתעטפו בטלית לפני הזמן, כי אין בקהילותינו תפילה בלא עטיפה. אין שום דבר אצלינו בבית הכנסת בלא טלית. עוד לפני שנכנסים לבית הכנסת מתעטפים, ואפילו באשמורות, גם אם הם בלילה. ואם לא הגיע זמנה, מתעטפים בלי ברכה.

בעבר כשהרב נתנאל אלשיך שליט"א התכונן להדפיס את תכלאל תורת אבות, שאלני לדעתי והיגענו ביחד לאותה המסקנא, לשנות את הסדר.

שם בדף קס"ז הוא כתב כך, הסדר בתכלאל כך הוא, תחילה התיקון ואח"כ הברכות, וכן היה המנהג. ונראה הטעם שהקדימו התיקון לברכות, כיון שהיו מתחילים התיקון קודם עלות השחר. ישנם האומרים, שחייב הברכות מגיע רק אחרי עלות השחר. אבל עיקר הנקודה היא שהציבור עוד לא הגיעו כולם, ורצו לזכות את כולם, בפרט את האנשים הפשוטים ועמי

לומר קדיש בסיום כל עולם ועולם, וכיון שהוא נחוץ, ממילא מחפשים להשלים אותו, כדי לקיים את אותה ההפסקה שבין עולם העשייה לעולם היצירה, כי מברוך שאמר ואילך הוא עולם היצירה.

שאלה מהקהל: האם המנהג התחיל רק כאן בארץ?

תשובת מרן שליט"א: לא. הוא התחיל גם בחו"ל, אבל שם כבר אמרנו, כי אם בלאו הכי אומרים ברכות השחר לפני המהולל, אכן מוצדק לומר קדיש, כי בלאו הכי כבר ישנו הפסק. ואמנם הוא לא חייב, אבל מובן. אבל בזמנינו שלא אומרים את ברכות השחר לפני המהולל, כי כל אחד אומר אותם עוד בבית לפני שיוצא לבית הכנסת, וממילא מסמיכים את המזמורים להדדי.

ואמנם שאומרים לפני כן ויכולו, והוא גם הוא לא מזמור, אבל ישנו עניין מיוחד להכניסו שם, כי האבודרהם מסביר שהמזמורים שלשבת הם כנגד עשרה מאמרות, וסופם הוא היום הששי, וכיון שמדברים על בריאת העולם, ממילא ממש אמירת ויכולו היא במקומה ושיעורה, כי אחריה ממשיכים במזמור שיר ליום השבת. הרחבתי ע"ז בנפלאות מתורתך פרשת בראשית, ועודנו בכתובים.

מובן איפוא כי הכל מסודר במקומו. והגם שלכאורה ויכולו אינו חלק מהמזמורים, מכל מקום אין כאן הפסקה ויציאה מהעניין. אבל אם ישנה הפסקה גדולה, אין מניעה לומר קדיש דרבנן. לא מוכרח, אבל אפשר.

לפי הנהוג כיום כנראה ברוב ככל בתי הכנסת, עדיף להסמיק את המזמורים לברוך שאמר. אך כל זה הוא לפי מנהגינו, אבל לפי השאמי שאומרים קדיש בחול לפני ברוך שאמר, לשיטתם אכן ישנו עניין לומר אז קדיש, להפסיק בין העולמות. "כמעשהו בחול, כך מעשהו בשבת".

מפסיקים בברכות השחר יוצא שישנו עניין להצמידם ביחד, שיקראו את כל המזמורים צמודים, אין להפסיק ביניהם רק במה שמוכרח. חייבים להפסיק למשל באמירת המהולל וברוך שאמר, כי גם המהולל הוא הפתיחה המקובלת לברוך שאמר. בעשרת ימי תשובה גם כן נאלצים להפסיק באמירת שופט כל הארץ, כיון שאומרים שם, זאת תפילת השחר במקום עולה תעמיד'. זהו זמנו ומקומו, לכן מה שקשור לשם, אפשר לומר. אבל לא מוסיפים לומר עוד, בטענה כי כיון שהפסקנו, הרי הוא מופסק ועומד, וניתן להוסיף עוד הוספות כגון קדיש. הא ליתא.

הפסקות אלו הנהוגות כיום, הן קטנות ושייכות לעניין. אבל אדון העולמים וכו', ושאר ברכות השחר וברכות התורה, וכל מה שאומרים אחרי כן, כגון 'אלו דברים שאין להם שיעור' וכו', 'לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר', עד הסוף. כל אלו בודאי נחשבים הפסקה. מכיון שהם הפסיקו את הסדר, מובן כי אפשר היה להוסיף שם גם קדיש דרבנן, להשלים את החסר.

מכאן חושבני כי נשתרבב לבתי כנסיות רבים לומר אז קדיש אפילו בלי ברכות השחר. אבל כפי האמור, בזמנינו הדין שונה, ונראה לי שיותר רצוי שלא לאמרו. הַעֲדָרוּ, עדיף ממציאיותו.

זאת אנחנו אומרים בכדי להשלים את מה שדיברנו בעבר על כך והסברנו כי קדיש זה מעיקרו אינו חובה, כיון שהוא לא נאמר על לימוד ממש, והוא נקבע בסדר התפילות. ואולי עיקר צרכו בא לפי טעם הסוד ולא לפי הפשט וכדלקמן.

הטעם הפשטי אמרנו שהוא לפי שיטת בעל בנימין זאב, שהוא ככל הנראה הראשון בעולם שהנהיג את אמירת הקדיש הזה, עד שהוא התקבל בכל העולם, והמשיכו בשיטתו גם לדברים דומים. אבל העניין עפ"י הסוד שצריך

שערי יצחק – השיעור השבועי

כידוע אומרים לפני הזמירות ברוך שאמר, וחותמים בישתבת. אם מפסיקים באמצע הזמירות אומרים את הפסוקים האלו, כי הם נחשבים כמו ברכה, וכאילו אמר כבר ישתבח וממילא מותר להפסיק. אחרי שסיים את עיסוקיו אומר שוב את הפסוקים, והם נחשבים לו במקום ברוך שאמר, וממשיך את הזמירות.

זוהי העצה היעוצה במקום הצורך. האור לצינן סובר להתנהג כך גם לגבי הקדיש. ואמנם הוא התחיל את הפרק עם החידוש, כי בסעיף הבא הוא כותב את מה שכבר מוסכם אצל הפוסקים, כך שלכאורה היה עליו להקדים את סעיף ב' לסעיף א'. ועיי' יבמות דף ל"ב ע"א, איידי דחביבא ליה, אקדמה.

כך כתוב שם בסעיף ב', וכן מי שהוכרח להפסיק בדיבור באמצע פסוקי דזמרה, כגון לענות לרופא בבית החולים וכדומה. הוא מוכרח לענות לרופא ששאל אותו איזו שאלה, כי ראה שהרמזים לא עזרו, ועליו לענות בפיו. יאמר פסוקים אלו לפני שיפסיק בדיבור, וגם אחר שיגמור את השיחה יחזור לומר פסוקים אלו, וימשיך בפסוקי דזמרה. אם היה אפשר בכתב, היה טוב יותר, אבל נניח שאין אפשרות כזו.

כראיה לדין כתב בזה"ל, כיון שהקדיש שלפני פסוקי דזמרה יש בו ענין גדול לפי הקבלה, וכמ"ש בשער הכוונות בדרושי הקדיש דף י"ד ע"ג, ע"ש. הארכנו על כך. טוב לאמרו אף באמצע פסוקי דזמרה. ומ"מ יש לומר רק חצי קדיש, שהוא עיקר הקדיש, והשאר מנהג בעלמא, וכמ"ש הרמב"ם בנוסח הקדיש שבסדר תפילות השנה (שבסוף ספר אהבה). לכן אין להפסיק באמצע פסוקי דזמרה להשלמת הקדיש. ויש לומר את ג' הפסוקים לפני הקדיש ולאחר הקדיש, וכמו שיתבאר בהלכה הבאה.

העירוני שבספר אור לצינן וח"ב פרק מ"ה סעיף א' מוסיף חידוש יותר גדול, שאפשר לומר קדיש אפילו אחרי ברוך שאמר, באמצע הזמירות. מפליא שהקדיש ההוא חשוב להם – לספרדים – כל כך, עד כדי שאינם חוששים להפסיק אפילו באמצע הזמירות בכדי לאמרו. וזהו בין בחול ובין בשבת.

וזה לשונו, אם לא היה מנין לפני שהתחילו הציבור פסוקי דזמרה, ולכן לא אמרו את הקדיש שלפני הודו, ובאמצע פסוקי דזמרה נזדמנו עשרה, יפסיקו מיד, ויאמרו את הפסוקים האלו, ברוך ה' אלקי ישראל מן העולם ועד העולם ויאמרו כל העם אמן והלל לה'. וברוך ה' לעולם אמן ואמן. וברוך ה' מציון. וברוך ה' אלוקים אלוקי ישראל. וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן ואמן. ויאמרו חצי קדיש בלבד, ושוב יאמרו פסוקים אלו, וימשיכו בפסוקי דזמרה.

עצם השיטה להפסיק באמצע הזמירות מובאת כבר בספרי הראשונים, ולמעשה כנראה שמהר"ם מרוטנבורג (הובא בבית יוסף באו"ח סי' נ"א) הוא שקבע זאת, והביאו מהרי"ץ (דף ט"ז.), ואחריו המנהג נתקבל במרוצת הדורות.

מהר"ם מרוטנבורג אומר כי מי שהוצרך להפסיק באמצע הזמירות יאמר את הפסוקים הללו וכדלקמן, והביאוהו האחרונים. לא ראיתי אף אחד שחולק על כך.

וז"ל מהרי"ץ שם, כתב הר"ם מרוטנבור"ק, כשהיה צריך להפסיק בין ברוך שאמר לישתבת. אם היה לו הכרח נחוץ להפסיק בדיבור. היה אומר קודם שידבר אלו הפסוקים, ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ויאמרו כל העם אמן והלל לה', וברוך ה' לעולם אמן ואמן, וברוך ה' מציון, וברוך ה' אלהים אלהי ישראל, וברוך שם כבודו לעולם. וכשחזר להתחיל ממקום שפסק, היה אומר גם אלו הפסוקים. לפי שהם כמו ברכה. היה אומר פעמיים את הפסוקים הללו.

יישר כחו של ידידנו הרה"ג גדעון בן משה שליט"א שציינ בפנינו את דברי האור לציון הללו, שהוא תלמידו. גם בעל יביע אומר וחלק ז' סימן י"ז כתב זאת, ושם הוא דן על כללות העניין, ועוד אחרונים. לזאת זכינו באמצעות ידידנו ר' אלון גרטי הי"ו.

אבל חושבני כי בנוגע להלכה ולמעשה, הדברים שכתב באור לציון אינם פשוטים כלל ועיקר, ולא רק לפי שיטתנו, אלא אפילו לפי שיטתם.

לכן נבוא ונסדר כעת כמה הערות. ראשונה שבהם ממש מפליא, נראה שהוא מדבר כמפי הגבורה, וכביכול החידוש הוא מאתו. אבל בעצם עיקר העניין, כבר כתוב בהדיא בספר קשר גודל להחיד"א [סי' ז' אות ל"ה]. גם הוא אומר כי כיון שעפ"י הסוד ישנו עניין נשגב לומר את הקדיש ההוא, מותר לאמרו גם בתוך הזמירות, וכל זאת דלא כמי שאסר. ע"כ דברי החיד"א, ולא פירט לנו מי הוא שאסר. יתכן שהחכם שאסר היה מורה כן בע"פ, אבל עכ"פ הוא – החיד"א – מכריע שמותר וגם טוב לאמרו בתוך הזמירות.

אבל מצד שני בסידור בית עובד חולק על פסקו, וסובר כי כיון שהתחילו את הזמירות אין להפסיק.

כך גם נראה מדברי שו"ת פני יהושע [סי' ה'ז], הוא מה"ר יהושע פלק המפורסם מחידושו על הגמרא. שם הוא פותח בנושא אחר, ומסיים בנושא שלנו. וז"ל, ציבור שיש להם חבורה בבית הכנסת לומר תהלים בכל יום כנהוג, ואומרים אחריו קדיש, ופעמים שאין מתקבצים עשרה, ומתחיל הש"ץ כסדר הברכות עד ברוך שאמר, ואז מתקבצים ואומרים קדיש. והנה אירע שלא היה עשרה אפילו בברוך שאמר, ונסתפק – אותו השואל – אם לומר קדיש קודם ויברך דוד, אחרי שקצת פוסקים ס"ל דבאמצע הפרק עונים קדיש וקדושה. לדבריהם אם אדם

נמצא באמצע הזמירות, ושומע ממנין אחר קדיש וקדושה, עליו לענות. השואל דן בכך, ומוסיף לפלפל עוד בסוגיא זו. ואפשר דאפילו לדעת הפוסקים דס"ל התם דאין עונים, כדאיתא בהרא"ש ז"ל, הכא מודו, דהכא אפילו בין הפרקים לא הוי, דסוף פסוקי דזמרא הוא, כדאיתא בטור וכו'.

אחרי שקלא וטריא, בעל הפני יהושע אינו מסכים עמו, וכתב בזה"ל, נחזור לענייננו. אבל לי נראה דלא דאמי לעניית קדיש. הדבר אינו דומה למה שאתה השואל חושב שמותר להפסיק בקדיש וקדושה. דמחלוקתם הוא אם שמע קדיש שהוא מחוייב לענות אמן יהא שמיה רבא מברך. משא"כ הכא כיון דלא הוי עשרה בשעת תהלים, לא נתחייבו. דכי תעלה על דעתך יחיד שהגיד תהלים, וכי הוא מחוייב לקבץ עשרה לומר קדיש? והלא לא מצאנו בשם מקום ולא שמענו כלל. ודאי אם נתקבצו עשרה במקום שרשאין להפסיק, יש לומר קדיש. אבל להפסיק במקום שאין חל עליהם חיוב כלל, אין נראה לי להפסיק.

ואע"ג דמדברי הקדוש האלהי האר"י ז"ל יש שמחייבין לומר קדיש אפילו בלא תהלים. לפי האר"י גם בלא אמירת תהלים לפני ברוך שאמר צריכים לומר קדיש, כי ישנו עניין לומר קדיש אז. הפני יהושע לא מגלה את הסודות, לא מדבר על העולמות ולא מסביר ומפרט, רק סותם ואומר כי גם בלי אמירת תהלים צריך לומר קדיש. אעפ"י כן אומר הפני יהושע, אינו לפי דעתי כי אם למצוה, לפי כוונתו הקדושה. לפי דעתי, האר"י לא התכוון לומר שחובה לומר קדיש, רק למצוה הוא אמר, לפי סודות העניינים שצריך להפסיק בין עולם לעולם, לא מתכוונים לומר שהוא חובה. דהא סבירא ליה דצריך שני קדישים קודם ברוך שאמר, אחד אחר הקרבנות, ואחד קודם ברוך שאמר. כאן ממש מעניין שלפי הספרדים אומרים קדיש אחד, אבל לפי האשכנזים אומרים אז שני קדישים, כמ"ש גם בסידוריהם.

שערי יצחק – השיעור השבועי

קדיש, לא רק שלא הועיל, אלא גם הוא מגרע. אכן הפני יהושע כנראה התכוון לזה, וזהו שסיים, והמבין יבין. הוא לא רצה להסביר, להיכנס לפרטי הפרטים בסודות, אלא רק סתם שעלינו להבין שלא מתאים לומר אז קדיש. אם עבר זמנו, בטל קרבנו. יתכן גם לפי שאלתך שהוא מגרע, וזו טענה יותר טובה.

גם בעל כף החיים [או"ח סי' נ"ג אות י"ג] אינו מסכים לומר קדיש באמצע הזמירות. וז"ל, חבורה שאומרים תהלים בבית הכנסת ואירע שלא היה להם מנין קודם ברוך שאמר, אסור לומר קדיש בתוך פסוקי דזמרה. תשובת פני יהושע חלק אורח חיים סימן ה', יד אהרן בהגהות בית יוסף, שלמי צבור דף ס"ז ע"ג, קשר גודל סימן ד' אות ל"ו, סידור בית עובד אות י"ב. וכן אם לא היה מנין קודם הודו, ולא אמרו הקדיש של קודם הודו, והתחילו לומר ברוך שאמר ופסוקי דזמרה, אין לומר עוד הקדיש בתוך פסוקי דזמרה, כן משמע משער הכוונות דרוש הקדיש שכתב דתיקנו הקדיש בין כל עולם ועולם, יעו"ש. ואם כן, כיון שעבר זמנו, אין צריך להפסיק ולאמרו בתוך פסוקי דזמרה, וכן כתב פני יהושע שם. נמצא כי הפוך. דוקא מספר שער הכוונות מוכח שלא להפסיק בקדיש בתוך הזמירות. ואמנם יש לדייק מדבריו שהוא לא אומר כי לא ראוי להפסיק, אלא שאין צריך להפסיק. וכן הסכים בית עובד אות י"ג וכתב, ודלא כמהר"י אזולאי ז"ל, שערי תשובה סימן נ"א אות ג'. הכף החיים האריך שם עוד, יעו"ש.

גם הפסקי תשובות [סי' נ"א אות ז', דף תל"ד] מביא את השיטה הזו בזה"ל, לענין אמירת קדיש באמצע פסוד"ז כשלא היה להם מנין קודם הודו. החיד"א (בקשר גודל סי' ז' אות ל"ה) מכריע שרשאים לאמרו, אבל שאר האחרונים חולקים. ובהערה הוא כתב, עיין שע"ת סק"ב דאף שעפ"י האר"י ז"ל קדיש קודם הודו חיוב והכרחי לעליית העולמות (וכנ"ל סי' נ' אות ב'), מ"מ כיון שהתחילו ברוך

שמתי לב שאנחנו 'קיצונים' בזה לגמרי, כי אין לנו בתפילת שחרית אלא ארבע קדישים. לעומת זאת אצלם אומרים שמונה קדישים, וכבר לפני ברוך שאמר הם אומרים שני קדישים. ואחרי כן יש להם קדיש אחרי ובא לציון, ואחרי שיר של יום, ואחרי פיטום הקטורת, ואחרי עלינו לשבת. סה"כ שמונה קדישים הם אומרים.

מובן מדברי הפני יהושע שישנם מהמקובלים האשכנזים המבינים לפי האר"י שצריכים לומר שני קדישים לפני ברוך שאמר. אחד אחרי מזמור שיר חנוכת הבית, וגם לפני מברוך שאמר.

מסיים הפני יהושע ואומר, גם עפ"י כוונתו הקדושה, הא עבר הזמן אם לא הגידו, והמבין יבין. האם אתה רוצה לומר קדיש אחרי הזמירות, כל זאת להפסיק בין עולם לעולם? הרי עליך להבין ולהתעמק, שבלאו הכי אתה כבר בעולם היצירה, ומה יש לומר קדיש? עולם היצירה נגמר, וכבר התחיל עולה העשייה, מה מקום יש לומר קדיש שכל מטרתו להפסיק בין עולם העשייה לעולם היצירה, הרי אתה כבר בתוך העולם השני?

שאלה מהקהל: האומר קדיש, מחלק את עולם היצירה לשניים?

תשובת מרן שליט"א: הוא כבר לא באותו מקום. מברוך שאמר כבר נמצאים בעולם העשייה. האם אתה חושב כי רק נדמה לו שהוא בעולם העשייה, ולמעשה הוא עוד נמצא בעולם היצירה?

המשך השאלה מהקהל: התכוונתי לומר שהוא מגרע באמירת קדיש באמצע הזמירות, כי בכך הוא מחלק את עולם העשייה.

תשובת מרן שליט"א: יפה. אתה מחזק את הסברא. עוד יותר טוב. לדברך יתכן שהאומר

הקדיש במנין אחר. אבל לפי הטעם שהביא בשו"ת רב פעלים, דלא גרע ממשלב מפני הכבוד והיראה, אפשר להבין כי לאו דוקא במקרים כאלו, מפני שאמירת קדיש היא לכבוד אביו ואמו, ואם לא יאמר, הרי יש בכך פגיעה בכבודם, לכן יש להתיר לו לומר אז את הקדיש.

אח"כ הביא הפסקי תשובות את דברי האור לציון בזה"ל, בשו"ת אור לציון ח"ב פרק מ"ה אות א', שיאמר קודם ואחר הקדיש פסוקי ברוך ה' לעולם וכו' (וכדלקמיה אות י'). הדבר אינו מדוייק, כי האור לציון לא מדבר על קדיש יתום. בעצם, האור לציון פוסק בכלל כמו החיד"א שסובר לומר את הקדיש גם בתוך הזמירות, לא כמו שנראה מהפסקי תשובות כביכול האור לציון סובר כמו הכף החיים וסיעתו שאינם מסכימים לדעת החיד"א, ורק דנו באופן של קדיש יתום. כבר ראינו את האור לציון שנוקט כי בכל קדיש מותר להפסיק באמצע הזמירות, ולא דוקא לקדיש יתום. לפי דעתו הקדיש לפני התפילה הוא חשוב, ומותר להפסיק עבורו באמצע הזמירות.

לגבי שאר הספרים שהובאו בפסקי תשובות, לא פתחתי אותם, ואני מקווה ויוצא מתוך הנחה שהעלה אותם במדוייק. ומי שיש לו פנאי לעיין, שיעיין.

נחזור לדברי האור לציון. קצת מפליא שהאור לציון לא הביא את הפוסקים הללו, אבל מצד אחד הוא חידש דבר חדש שאחרים לא הביאוהו, לומר את הפוסקים הללו, שלא כמו שנראה מדבריהם שאפשר לומר את הקדיש אפילו בלא הפוסקים הללו. למה הדבר דומה? לאדם ששומע קדיש באמצע הזמירות, פשיטא שיכול ועונה ביחד עמם, יהא שמייה רבא, ואין צריך לומר לפני כן את הפוסקים. לכן דברי האור לציון נראים כעין פשרה במחלוקת.

זו הערה אחת על דבריו.

שאמר עבר זמנו, וכן כתבו בסידור בית עובד (הל' פסוד"ז אות י"ג) וס' טהרת המים (שז"ר) טהרה מע' ה' אות כ') וכה"ח סי' נ"ג סקי"ג, ודוחים דברי החיד"א, ושכן מוכח מדברי שו"ת פני יהושע סי' ה' שהביא החיד"א, וכן מצדד בשו"ת רב פעלים ח"ב סי' י"ד, ובס' שערי הלכה ומנהג סי' ס"ג שכן ההנהגה למעשה שאין אומרים קדיש דרבנן לכשהושלם המנין לאחר שכבר התחילו ברוך שאמר. ומשמע מדבריהם דאפילו ע"י יתום בשנת אבילותו, אין לומר קדיש זה כשהציבור כבר באמצע פסוד"ז, ואפילו שהיתום עדיין לפני ברוך שאמר.

והוסיף הפסקי תשובות עוד, אמנם יתום בתוך י"א חודש על אביו ואמו כשאירע ואיחר לתפילה והוא בפסוד"ז, רשאי לומר הקדישים שאחר תפילת הציבור, כשיודע שלא יהיה לו אח"כ אפשרות של מנין כדי לומר הקדישים, ואפילו יש עוד שאומרים קדיש. היתום הגיע מאוחר, והציבור נמצא כבר לפני עלינו לשבת. אם הוא לא יאמר את הקדיש כעת כשהוא נמצא בתוך הפסוקי דזמרא, יפסיד את הקדיש לגמרי, רשאי לומר את אותם הקדישים, לפני או אחרי עלינו לשבת, תלוי במנהג.

כמקורות הדין הביא בזה"ל, שו"ת שאילת שלום סי' מ"ג הו"ד באורחות חיים ספינקא סק"ג, אלף המגן על מט"א בדיני קדיש שער ד' סק"ח, שו"ת רב פעלים שם, שו"ת מהרש"ג ח"א סי' מ"ג, שו"ת יבי"א ח"ז סי' י', דלא גרע מהא דשואל ומשיב מפני הכבוד והיראה, וחייב בכבודם ומוראם של אביו ואמו לעשות נייחא לנשמתם (דלא כשו"ת לבושי מרדכי ח"א סי' קי"ב וח"ב סי' ל"ו, ובכה"ח שם מיקל רק לענין קדיש בתרא (דרבנן) שלפני עלינו לשבח שהוא עיקר הקדיש המועיל לנפטרים, עיין שם.

טעם הקולא ביתום שנמצא בתוך הפסוקי דזמרא, מכיון שהוא לבדו נמצא במקום שאסור להפסיק, ואם לא יאמר כעת, יפסיד את הקדיש, כי כנראה אין לו אפשרות לומר את

שערי יצחק – השיעור השבועי

אבותינו לא אמרו יותר משלושת קדישים אלו, בשונה מנוסח האשכנזים והספרדים שאומרים קדיש יהא שלמא על פסוקים. אצלם ישנם ארבעה מיני קדישים, חצי קדיש, על ישראל, יהא שלמא ותתקבל, אבל אצלנו אין אלא רק שלושה מיני קדישים.

אמנם בתכלאל תורת אבות מכניס פה ושם קדיש יהא שלמא במקומות מסויימים, כגון אחרי הפיוטים בליל שני דראש השנה, ואחרי הפזמונים בליל שמחת תורה, ועוד מקומות כאלו, אבל לפי דעתי רואים כי אותם שנהגו כן מהבלדי, התבלבלו, כי הם הושפעו מהשאמי. וטעם הבלבול הוא משום שבתכלאל עץ חיים לא כתוב איזה קדיש לומר שם, ויש שלא נזכרו כלל, לכן החליטו לומר קדיש יהא שלמא. אבל בעץ חיים לא קיים מושג קדיש יהא שלמא בשום מקום, אלא שבמקומות מסויימים מהרי"ץ לא כתב במפורש איזה קדיש לומר, והם טעו שהכוונה היא לקדיש יהא שלמא, ולא היא.

לפי מה שידוע לי בבלדי, אין מושג קדיש יהא שלמא בשום אופן, ואין לנו אלא שלושה קדישים. וחושבני כי ישנו לכך סימן נחמד מהפסוק בישעיהו ו', ג', וְקָרָא זֶה אֵל זֶה, וְאָמַר. קְדוֹשׁ, קְדוֹשׁ, קְדוֹשׁ, יְיָ צְבָאוֹת, מְלֵא כָּל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ. בפסוק כתובים רק שלושה קדושות... בתרגום יונתן שם כתוב, 'קדיש' בשמי מרומא עלאה בית שכינתיה, 'קדיש' על ארעא עובד גבורתיה, 'קדיש' לעלם ולעלמי עלמיא, יי צבאות מליא כל ארעא זיו יקריה. אין עוד קדישים. אין סוג אחר. לא רצו לקבל נוסח אחר.

והגם שאין איסור לומר קדיש יהא שלמא, כי בתורת מנהג היה שייך להוסיף הוספות, כמו שגם לגבי תתקבל הרמב"ם מסכים שעיקרו ממנהג, וממילא אפשר היה לנו להוסיף עוד מנהג, אבל חכמי הבלדי לא רצו להוסיף עוד קדושות. שלושה קדישים, ותנו לא. בדרך צחות אני אומר, שהם לא רצו לעבור על בל תוסיף...

הערה שנייה על מה שהוא כתב בסעיף ב', מי שמוכרח להפסיק וכו', הרי לפי הקבלה לא מוכרחים להפסיק, רק ישנו עניין גדול?

אמנם ההערה החשובה ביותר שהוא אומר דבר חדש, שאף אחד לפניו לא אמרו, כדלקמן.

חלק מהפוסקים אמרו שאפשר לומר קדיש בתוך הזמירות בכדי להשלים את הקדיש שהחסירוהו לפני ברוך שאמר, וגם הוא מסכים עמם, אבל מגביל את ההיתר ואומר שאין לומר אלא חצי קדיש, ולא יותר, וראיתו מהרמב"ם שהחצי קדיש לבדו הוא העיקר. אבל גם זה נראה לי ממש חידוש גדול, וכדלקמן.

חושבני בכלל שכל דברי הרמב"ם על חלקו האחרון של הקדיש שעיקרו ממנהג, לא נאמרו אלא על קדיש תתקבל, וכן על קדיש יהא שלמא, אבל קדיש דרבנן כל כולו הוא מדינא, כי הרמב"ם לא מזכיר את המנהג אלא על קדיש בתרא.

וזה לשון הרמב"ם שם, נהגו העם כולם להוסיף בסופו נוסח זה. תתקבל צלותכון ותתעבד בעותכון וכו'. מובן מדברי הרמב"ם שבלי המנהג היה מספיק לסיים את התפילה בחצי קדיש, אבל נוהגים להוסיף עוד תתקבל ויהא שלמא.

אבל לגבי קדיש דרבנן הרמב"ם לא כתב לשון מנהג וז"ל שם, קדיש דרבנן. כל עשרה מישראל או יתר שהיו עוסקין בתלמוד תורה שעל פה, ואפילו במדרשות או בהגדות, כשהן מסיימין אומר אחד מהן קדיש בנוסח זה. יתגדל ויתקדש שמיה רבה. דעתיד לחדתא עלמא וכו'. על רבנן ועל תלמידיהון ועל תלמידי תלמידיהון דעסיקין באורייתא.

כיון שאצלם צריכים להקדים קדיש דרבנן, הנה משמעות הרמב"ם שהחיוב הוא מדינא, ולא רק ממנהג.

הראשון שהוא הזוכר היה בכלל אחרי מסכת אבות, כי כיון שלומדים אותו לפרקים קבעו אחריו אמירת קדיש דרבנן, כי כן הוא מעיקר הדין. מסכת אבות איננה חלק מהתפילה.

אבל כאשר במשך הדורות הוסיפו במשך התפילה כמה עניינים בכדי לאמרו בקביעות מדי יום, או בכל אופן מדי פעם, אינני יודע אם הרמב"ם יסכים שמצד הדין צריכים לסיים אחריהם בקדיש דרבנן, אבל בכל אופן אבותינו הכריעו כי אחריהם יאמרו קדיש דרבנן.

שאלה מהקהל: מה הדין אחרי קריאת הפרק במנורת המאור?

תשובת מרן שליט"א: אז ודאי שפיר מה שאומרים קדיש דרבנן, כי הוא לימוד חדש, ולכן אמירת קדיש דרבנן שם היא מוסכמת לכולי עלמא. לא שאלנו על שבת, אלא רק על פיטום הקטורת בימות החול. אמירת הקדיש אחרי קריאת הפרק היא חובה, כי זה נחשב ממש ללימוד. שם אין שאלה.

אבל בימות החול, ובפרט אותם שאינם קוראים שתי הלכות אחרי פיטום הקטורת, רק מסיימים ברבי חנניא מתוך ההרגל, ובקדיש דרבנן. לא למדו אפילו הלכה אחת, חושבני לפי הרמב"ם שאין מקום לקדיש זה. וגם אם הם למדו, לא ברור לי שקריאת אותם שתי ההלכות נחשבת ללימוד, והראיה שאפילו לא אומרים לפני קריאתם יהי רצון, משמע שהם לא החשיבו את הלימוד הזה לעיקרי.

אמנם עתה אנחנו מדברים גם על אלו שקראו רק פיטום הקטורת. הבאנו את דברי הספר בנימין זאב שהנהיג לומר קדיש לפני ברוך שאמר, והתקבל המנהג על דעת כל חכמי ישראל. בתשובתו הוא הוסיף והביא שאין לך כל אות ואות בתורה שיוצא ממנו שם המפורש, לכן עלינו להגדיל ולהקדיש את השם, לומר יתגדל ויתקדש שמייה רבא.

מדוע מנהיגו לומר בתפילה קדיש דרבנן הנקרא "קדיש דעתיד" לאחר קריאת דברי תורה כגון פיטום הקטורת וכדומה, למרות שברמב"ם מובא לומר קדיש זה רק לאחר לימוד תורה בציבור, ושלושה תירוצים מדוע איננו אומרים קדיש זה גם לאחר מה שקוראים לאחר ברכות התורה.

לכאורה ישנה שאלה גדולה עלינו. לא על הרמב"ם, אלא על מנהג אבותינו להוסיף בתוך סדרי התפילה קדיש דרבנן, הפותח דעתיד, והוא עפ"י הרמב"ם. אבל הרמב"ם בעצמו כתב שאמירת הקדיש היא על עשרה מישראל שעוסקים בתורה, אבל אבותינו ורבותינו נע"ג כבר מלפני מאות שנים הנהיגו שלא לומר את הקדיש דרבנן רק על עסק התורה, אלא גם בדברי תורה שבע"פ שבתוך התפילות, כגון אחרי פיטום הקטורת, ואחרי פרק כמה מדליקין בלילי שבתות, ובשבת בבוקר אחרי פיטום הקטורת ושאר חלקי התפילה הקשורים לכך, כגון הפסוקים, ויאמר אליהם ישראל אביהם וכו', שלא נחשבים הפסק משום שהם שייכים לפיטום הקטורת, וכן הפסוקים שאחר כן, ישקני וגו', כולם קשורים לקרבנות. לכן צירפו את כולם, וקראו משנת איזהו מקומן, ברייתא אמר רבי ישמעאל, ובסופו אמרו קדיש דרבנן.

כל אלו אינם נחשבים ממש ללימוד תורה, כי חוזרים עליהם כל הזמן. אין ראיה שהרמב"ם סובר כי גם בקריאה כזו כחלק מהתפילה אומרים קדיש דרבנן.

ועוד יותר מזה, אחרי שני המזמורים בתפילת מנחה אומרים רבי חנניא וקדיש דרבנן, ואותו הדבר בערבית, הן בחול, הן בשבת והן בימים טובים. כל אלו אינם נחשבים ללימוד ממש, ובכל זאת הם קבעו אחריהם קדיש דרבנן.

אמרנו כי יסודי הדברים בנויים על דברי בעל בנימין זאב.

קדמונינו לא אמרו בכלל את כל התוספות דלעיל, וזו הסיבה שבתכאליל הראשונות אין שום קדיש דרבנן בתוך התפילה, והמקום

שאלה מהקהל: גם הרמב"ם לא כתב שם קדיש, כל השאלה היא רק לשיטתנו?

תשובת מרן שליט"א: נכון. זהו שאמרנו והדגשנו מקודם, כי כל השאלה היא רק על מנהגינו, אבל לדעת הרמב"ם מובן שאין אומרים שם קדיש.

לכאורה שאלה זו היא קשה, אבל בסייעתא דשמיא רצוני לומר עליה שלושה תירוצים. וכל המוסף, אם יהיו לו תשובות נוספות, ברוך יהיה.

התשובה הראשונה היא בקצרה כך. בדרך כלל כשאומרים קדיש, הוא בא בסוף, והוא בעין ברכה אחרונה מברכות הנהנין, שהיא באה אחרי ברכה ראשונה. אבל פה, סברו חכמי תימן דשאני, כי אומרים לפנים ברכות השחר וברכות התורה. כי הנה, כיון שרצוננו להזכיר את שם ה' על הלימוד, הנה שם ה' נתפס על הברכות הקודמות. כיון שלפני כן אומרים את ברכות התורה, שאינם ברכה אחת, אלא שלוש ברכות, קידוש ה' נתפס על מה שאמרו מקודם.

לא מוכרח שהקדיש יהיה דוקא אחרי הלימוד. אם אין משהו שקידש את השם מלפני, אומרים אותו בסוף. אבל מאחר שלפני כן כבר ישנם ברכות, הם עומדים במקום הקדיש.

לכאורה זהו תירוץ מספיק, ואף שאינני יודע אם כולם יבינו אותו לאשורו. ברגע הראשון התירוץ נשמע דחוק במעט, אבל תכף נראה בס"ד שהוא מבוסס, אבל לפני כן נסביר את שרשי הדברים.

הן אמת שהברכות לא עומדות במקום הקדיש, כי הקדיש הוא מושג אחר, והברכות הן מושג אחר. אבל אחרי הלימוד, עומד עניין אחד של קידוש ה'. וכיון שכאן הננו מברכים את ה', סברו חכמי תימן שלמרות שהם אינם עומדים ממש במקום הקדיש, כי יש בו עניינים המיוחדים דוקא לו, מכל מקום אפשר לסמוך בכך גם על הברכות.

דעתו התקבלה על כולם, בכל תפוצות ישראל, גם בתימן. לכן הנהיגו את תוספת הקדיש דרבנן בתוך התפילה.

מעשה יש לתמוה, כיצד אנחנו סותרים את עצמנו? היינו צריכים לומר קדיש גם לפני ברוך שאמר בכל יום, ולא רק בשבת? לומר קדיש לפני ברוך שאמר, ויותר נכון לפני שאומרים, 'לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר'?

קראנו בברכות השחר, וידבר וגו', אלו דברים שאין להם שיעור וכו', היא משנה שלימה במס' פיאה. אחריה קראנו, אמר רבי זירא, שזה מאמר ידוע בגמ' בכמה מסכתות. וכן הוספנו לנו תנא דבי אליהו וכו'. לפי הכללים היינו צריכים לעצור פה ולומר קדיש דרבנן? מאי שנא משאר המקומות? הרי מימרות אלו הרבה יותר טובות מרבי חנניא בן עקשיא? בשחרית וערבית אמרנו בסה"כ שני מזמורים, וסיימנו ברבי חנניא וקדיש דרבנן, אם כן גם עתה שאמרנו, אלו דברים שאין להם שיעור, ועוד מאמר מהגמ', אמר רבי זירא, שהיא הלכה פסוקה, ואחריה מאמר נוסף, תנא דבי אליהו, וכי מדוע לא נסיים אחריהם בקדיש? האם הם לא מספיק חשובים?

שאלה זו היא עלינו בדוקא. לשיטתנו שקיבלנו את דברי הספר בנימין זאב, ואף לומר קדיש על מזמורי תהלים וכו', היינו צריכים להמשיך ולנהוג כפי מנהגי הספרדים והאשכנזים שאומרים קדיש לפני ברוך שאמר? והגם שהם אומרים שם דברים אחרים, כגון איזהו מקומן ושאר עניינים נוספים הכתובים בסידוריהם.

אגב, איני יודע אם בפועל הם אומרים אותם בקביעות. בסידור הם כתובים, אבל כנראה רק הצדיקים המיוחדים אומרים את הכל. אצלנו ברוך ה' התוספות הללו אינם כתובים בסידורים.

עכ"פ לפי הכללים היינו צריכים לומר אחרי ברכות השחר ושאר התוספות שאחריהם קדיש דרבנן? לכאורה אנחנו סותרים את עצמנו?

ומה שאמרנו שבקדיש ישנם עניינים מיוחדים, כתב על כך מהרי"ץ [עץ חיים דף כ"ח, ד"ה מנין הכריעות] בזה"ל, וכתב בספר נאמן שמואל סימן א', יש מקשים, אמאי אנו אומרים יתגדל וכו' תחילה, ואח"כ ויצמח פורקניה וכו', שגדולתו יתברך לא תהיה ניכרת רק אחר ביאת הגואל. והשיב וז"ל, כוונת הקדיש, שאנו שואלים שישלם שמו וכסאו בעולם שברא ברצונו, יראה מלכותו עלינו. ואיך יהיה זה? במה שיצמח פורקניה ויקרב משיחיה וכו', דבזה יהיה השם שלם ויתקדש וימלוך עלינו. ועל זה עונים הקהל, אמן יהא שמייה רבה מברך, שכל עיקר הקדיש אינו אלא לשאלה זאת, שיתגדל ויתקדש שמו הגדול וכו', עש"ב.

שמו הגדול יתברך ויהיה שלם, לאחר מלחמת גוג ומגוג, וזה כמובן לא כתוב בברכות השחר. הבאנו [בשיעור מוצש"ק ואתחנן התשע"ט] גם את דברי מהר"ל בנצח ישראל, שהמיוחד בקדיש, שאין בדברים אחרים, שאומרים בו לעלם ולעלמי עלמאי, מחברים את העולמות, התחתון והעליון, שיהיה שפע לתחתונים, וגם זה אינו בברכות.

אבל אעפ"י כן, למרות שהברכות אינן משתוות לקדיש, בכל זאת ישנו מכנה משותף ביניהם. באופן כזה אין צורך לומר קדיש דרבנן.

הרלב"ג רגיל לכתוב בפירושו אחרי כמה עניינים מסקנות, הלכות, מדות או דעות, שאפשר ללמוד מהפסוקים, והוא קורא להם תועליות. ובסוף ספר נחמיה, הוא דן בתועלת הששית, מה יותר חשוב, האם הברכה הראשונה, או האחרונה. כי ישנם דברים שמברכים עליהם רק לפני, וישנם כאלו שמברכים עליהם גם לפני וגם אחרי.

وهוא כתב כך, להודיע שהקורא בתורה הוא ראוי שיברך קודם הקריאה. ולזה זכר שכבר בירך עזרא את ה' האלהים, אחרי זכרו פתיחת עזרא הסופר את ספר התורה. ומזה יתבאר

שהוא ראוי יותר שיברכו לאחריה, כי אז הגיע התועלת ממצות הקריאה.

מובן כי מעלתה וחשיבותה של ברכה, אחרי שמגיעה התועלת, אז ראוי לברך. לא ממתני שמתחילים, כי אז עוד לא נהנינו ולא הועלנו כלום.

מסביר הרלב"ג ואומר, וזה יתבאר מברכת המזון, שחייבה התורה בה אחר האכילה והשביעה, כי אז הגיעה ההנאה, לא קודם זה.

הרי מן התורה אין ברכה ראשונה, אלא רק ברכה אחרונה. השבת קראנו [דברים ח', י"ג, וְאָכַלְתָּ, וְשָׂבַעְתָּ. וּבֵרַכְתָּ אֶת יְיָ אֱלֹהֶיךָ. מובן כי עיקר הברכה היא אחרי כן, בזמן השובע. אבל כיון שלכל הפחות יש לנו קצת הנאה במשהו לפני, סברו שאולי הוא מועיל.

חושבני כי מרבינו סעדיה גאון ישנה ראייה לכך שהוא משווה את הקדיש לברכות.

וזה לשונו [בסידורו דף שני"ח], היחיד אינו צריך לברך כל פעם שהוא קורא בתורה או מזכיר דבר מן התלמוד ר"ל המשנה, לא לפני הקריאה, ולא אחריהם. לפני כן הוא מדבר על ספר תורה, ועתה הוא מוסיף ומשווה כי בציבור מברכים בנוסח אשר בחר בנו, וכן אשר נתן לנו. אלו הם ברכה לפני ואחרי, אבל היחיד לא מברך.

הוא עורך זאת בסדר כזה, ואומר כי היחיד אינו צריך לברך, לא לפני ולא אחרי. ובלבד שהתפלל כבר תפילת השחר. אבל אם לא התפלל עדיין, צריך לברך לפני הקריאה, בא"י אמ"ה, אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על דברי תורה. וכו'. אשר בחר בנו וכו'. הערב נא וכו'.

רס"ג לא הסביר את הדברים כל כך, אבל כנראה שהנקודה היא בגלל מה שידוע בהלכה, כי אם מברכים אהבת עולם, בפרט לפי

שערי יצחק – השיעור השבועי

הראשונים גם הם לא הביאו זאת. הם היו אומרים, (מה שאצלינו קבוע אחרי ובא לציון גואל), ברוך אלהינו שבראנו לכבודו שהבדילנו מן התועים, ונתן לנו תורת אמת וכו', ואח"כ קדיש.

עכ"פ רואים כי הוא משווה את הקדיש עם הברכה שאחרי כן. דהיינו שאם הלומד הוא יחיד, לא יברך, אבל אם ישנם עשרה יאמרו קדיש דעתיד. משמע כי ישנו קשר בין הדברים.

ברכת אשר קידשנו במצוותיו וכו', ביאור דברי מהרי"ץ זע"א כי "במצוותיו" היינו שכביכול הקב"ה בעצמו מקיים את המצוות.

דבר נוסף שהנני אומר רק בדרך צחות ומליצה, לא עפ"י הלכה. אמנם הברכה אינה קדיש, אבל הנה בכל זאת אומרים בה אשר קדשנו במצוותיו, בתיבת 'קדשנו' רמוז עניין קדיש, מלשון קדושה. ברור אמנם שישנו חילוק ביניהם, כי בקדיש אומרים יתגדל ויתקדש שמיא רבא, היינו שמו של הקב"ה, ואילו בברכות איננו מקדשים אלא את עצמנו, על ידי הברכות.

אלא שבכל זאת, במלים אלו – קדשנו במצוותיו, טמון דבר עצום. גאון עוזנו מהרי"ץ כתב ותכלאל עץ חיים ח"א דף ד' לגבי ברכת על נטילת ידים, שהיא הראשונה בתפילה, שאומרים אותה תחילה בבוקר בזה"ל, במצוותיו, נקט הכי ממאי דאמרינן שהקב"ה עצמו מניח תפילין וציצית, עיין דברי נחמיה פרשת תרומה, וכ"כ בספר העקידה, והוא טעם שמברכים בקידושין, במצוותיו, שכן הוא יתברך כתיב ביה, וארשתין לי. מהרי"ץ מקצר כדרכו בקודש, אבל הוא אומר ממש דברים עצומים, במלים הנראים פשוטות.

לכאורה הוקשה להם מדוע אומרים אשר קדשנו במצוותיו, הרי לכאורה יש כאן כפילות. בתחילה אומרים קדשנו במצוותיו, ואח"כ וציונו. הרי מצוותיו הם וציונו?

הירושלמי המגביל את הפטור אלא עם אם למד על אתר, אין צריך לברך שוב ברכות התורה. ואמנם, הפוסקים [עי' ש"ע סי' מ"ז סעיף ט'] אומרים, כי אין המדובר דוקא אם הוא למד מיד, אלא אפילו בלי זה.

רב סעדיה גאון אומר כי אם לומדים לפני קרית שמע, דהיינו לפני ברכת אהבת עולם, יש לברך שוב. משמע כי לפני אהבת עולם פטורים, ואכן ישנן דעות כאלו.

וממשיך ומוסיף להביא את נוסחאותיהם של ברכות התורה, וכתב בזה"ל, אח"כ יקרא או ילמד. ובאה הקבלה ללמוד הלכה זו לפני התפילה בכל בוקר, אחרי הברכה הזאת. אלו דברים שאין להם שיעור וכו'.

לפי ענ"ד עד כמה שהנני מבין את הלשון המקורית, המתרגם כאן לא תרגם כהוגן. רס"ג כתב, וגאת אלסנה בדרס הדה אלהלכה, והוא פתר ואמר, ובאה הקבלה, כביכול זו היא מסורת, או תורה שבע"פ. אפשר לטעות ולומר כי ממש ישנה חובה ללמוד את המשנה הזאת. אבל נראה לי כי יותר נכון לתרגם מנהג, כי 'סנה' אינו קבלה, אלא מנהג, ובעין הנהגה.

שאלה מהקהל: אלסנה, זה כמו שנזכר בתכלאל אַסְתָּסְנֹ, בעניינים אחרים.

תשובת מרן שליט"א: אכן, ישנו לשון כזה אַסְתָּסְנֹ, שפירושו נהגו.

אח"כ אומר רס"ג, היחיד לא יברך אחרי גמר הקריאה והלימוד. למרות שמברכים לפני, אבל אין ברכות אחרי כן. אבל אם היו עשרה לומדים, יאמרו בגמרם, ברוך אלהינו, וקדיש יתגדל, ומוסיפים בו קדיש דעתיד לחדתא עלמא.

הוא מוסיף עוד תוספת שאנחנו לא רגילים לאמרה, לא נהוג, לא מוכר ולא מקובל.

אולי היה אפשר לתרץ כי כשאומרים בתחילה קדשנו במצוותיו, מפני שרצו לקשר את המצוה הפרטית הזאת, למצוות הכלליות שחלקן מדרבנן, וכן לתרי"ג המצוות מדאורייתא. הקב"ה קידש אותנו בכל מצוותיו שישנם, ועתה אנחנו מפרטים את המצוה שאותה מקיימים כעת, כגון נטילת ידים, תפילין וכדו'.

לפי הפירוש הזה מובן כי בתחילה צריכים לומר במצוותיו, כי ישנן מצוות נוספות, ואח"כ לפרט וציוונו את המצוה שמקיימים כעת. אבל מכל מקום עדיין קשה על פירוש זה, מדוע אומרים במצוותיו, היה מתאים יותר לומר בַּמְצוּוֹת, או בַּמְצוּוֹת, מדוע אומרים במצוותיו?

מהרי"ץ מתרץ על כך הפלא ופלא, שאומרים במצוותיו מחמת שהם מצוותיו של הקב"ה, כי הוא מקיים אותם בעצמו. הוא לא נתן לנו רק מצוות לעשותם, אבל הוא כביכול פטור מהם, אלא הוא בעצמו מקיים את אותם המצוות.

אפשר להביא לכך דוגמא ממה שמצאנו לגבי הטלית. אבותינו היו לובשים טלית שחורה מצמר רחלים, אבל בדורות האחרונים נכנסה יותר לשימוש הטלית הלבנה, ואמנם לא לבנה לגמרי, אלא עם מעט פסים שחורים או פסי תכלת. אבל הספרדים לוקחים טלית שכולה לבנה, כי כתוב שלבושו של הקב"ה כשלג לבן, כמו שכתוב בספר דניאל [ו', ט'], לְבוּשָׁה פְתִלְגָה חֹר. בני תימן לא חולקים על כך שראוי לקחת טלית לבנה, אבל הם סוברים כי יותר נאה לכבוד המצוה שיהיו בה גם פסים שחורים, אבל רוב הטלית ככולה היא לבנה, וכך עדיף. למדנו מזה בדרך אגב שהקב"ה מתעטף בטלית, רואים שהוא מקיים את המצוות.

כיוצא בזה אומרת הגמרא במסכת ברכות [דף ו' ע"א], אמר ליה רב נחמן בר יצחק לרב חייא בר אבין, הני תפילין דמרי עלמא מה כתיב בהו? אמר ליה, ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ.

גם אומרת הגמרא עוד שם [דף ז' ע"א], אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי, מנין שהקדוש ברוך הוא מתפלל? שנאמר והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפילתי, תפילתם לא נאמר, אלא תפילתי, מכאן שהקדוש ברוך הוא מתפלל. מאי מצלי? אמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב, יהי רצון מלפני שיכבשו רחמי את כעסי, ויגלו רחמי על מדותי, ואתנהג עם בני במדת רחמים, ואכנס להם לפני משורת הדין.

תניא, אמר רבי ישמעאל בן אלישע, פעם אחת נכנסתי להקטיר קטורת לפני ולפנים, וראיתי אכתריאל יה' צבאות שהוא יושב על כסא רם ונשא ואמר לי, ישמעאל בני, ברכני. אמרתי לו, יהי רצון מלפניך שיכבשו רחמיך את כעסך, ויגלו רחמיך על מדותיך, ותתנהג עם בניך במדת הרחמים, ותיכנס להם לפני משורת הדין. ונענע לי בראשו.

מהרי"ץ מוסיף נקודה נוספת לגבי בברכת האירוסין, שאומרים בה, 'אשר קדשנו במצוותיו, והבדילנו מן העריות', מדוע אומרים שם במצוותיו, וכי את מי הקב"ה מארס? על כך הוא מתרץ ואומר, כמו שכתוב בספר הושע [ב', כ"א], וְאַרְשֵׁתֶיךָ לִי לְעוֹלָם, וְאַרְשֵׁתֶיךָ לִי בְצַדִּיק וּבְמִשְׁפָּט וּבְחֶסֶד וּבְרַחֲמִים. הקב"ה מקדש אותנו, את כלל ישראל.

אלו הן מספר דוגמאות, שהקב"ה מקיים בעצמו את המצוות, וזהו שאומרים במצוותיו, כלומר במצוות שלו, שהוא מקיים כביכול.

ממילא אפשר להבין גם את מה שדיברנו עוד מקודם, שהקב"ה הוא קדוש, וביארנו כי שלוש קדושות הן, אתה קדוש ושמך קדוש. אם הקב"ה עושה את המצוות האלו, הרי גם אצלו הן פועלות קדושה כביכול, והן חלק מן הקדושה שלו. כמובן שאיננו אומרים את הדברים לאשורם ובבירורם, רק משתמשים בלשון גשמי, ובבחינת דיברה תורה כלשון בני אדם.

שערי יצחק – השיעור השבועי

הפסוק ושמות ט, כ"ז, יי הצדיק ואני ועמי
הרשעים, וגם הוא גנוב בעצם מהספר שפתי כהן
על התורה.

נמצא לפי זה כי למרות שהחידוש הוא מהספר
דברי נחמיה, מקור החידוש הוא כשר. מהרי"ן
הוסיף בכתי"ק התחיל לציין לספר העקידה
פרשת, אבל עצר את קולמוסו ולא ציין איזו
פרשה. אחרי שעיינתי ראיתי שכנראה הוא
מתכוון לפרשת כי תבוא, שער צ"ח.

מצוי אצלי כעת מה שכתב מה"ר יצחק עראמה
בספרו עקידת יצחק הנ"ל, בפרשת תצוה ושער
נ"א ד"ה ומן] בזה"ל, ומן הפלא שאף האל יתברך
הכתיב לעצמו התחבולה הזאת. בהרבה
מקומות אמר [בראשית ט, ט"ז] וראיתיה לזכר
ברית עולם. [בראשית י"ז, י"ז] זאת בריתי אשר
תשמרו ביני וביניכם. [שמות י"ב, י"ג] והיה הדם
לכם לאות. [במדבר י', ט"ז] והרעתם בן חצצרת
ונזפרתם וגו' וזולתם. וכי הקב"ה צריך סימנים,
כגון הקשת, בכדי להזכיר לו?

עיקר כוונתם הם לראייה של זכות, כמו
שכתבנו בברית הקשת שער י"ד, מכל מקום
מפשוטי כולם יראה כן. וכל שכן ממה שאמרו
חז"ל שהקב"ה מניח תפילין, וזכרו מה הן
פרשיותיהן, כמו שיתבאר אצל את י"י האמרת
וגו', בשער צ"ח ב"ה. צייננו לשם מקודם, והם
שני מקומות שונים. והנה כוונת כל זה, כי כשם
שציוה אותנו להיטיב זכרוננו על ידי מעשה,
במה שאנו חייבין עליו, כן הוא יתברך כביכול
נוהג בעצמו לזכור אותנו תמיד במה שהוא ראוי
להשפיעו אותנו לטוב לנו כל הימים, ולומר
שזכירתנו אליו יתברך וזכירתו אלינו תלויין זה
בזה, והולכים בסיבוב. הקב"ה זוכר אותנו,
ואנחנו זוכרים אותו. זהו בבחינת מעגל חזור.
אנחנו זוכרים אותו, והוא זוכר אותנו.

אינני יודע, אבל יתכן שבעל ספר העקידה רצה
לרמוז כאן משהו פנימי, באמרו להשפיע. עפ"י
הסוד זכירה הכוונה השפעה, כמו שדיברנו

הקב"ה מקיים את המצוות לפעול בהן את
הקדושה, וזוהי גם קדושתו.

הבאנו את דברי מהרי"ן אלו, אף שלכאורה
לא היה ראוי להביאם, מפני שהוא מציין כמקור
את הספר 'דברי נחמיה' על פרשת תרומה.
לצערנו הספר דברי נחמיה הוא פסול, כי חיברו
אחד מכת שבתאי צבי, ושמו נחמיה חיון,
נוטריקון חויא בישא כידוע. הוא אחד
מהטמאים שהיו עמו, וחיבר את הספר הנ"ל.
מרוב שהרחיקו את ספרו, ביערוהו ושרפוהו
במשך הזמנים, כיום קשה אפילו להשיגו גם
בחיפוש. אבל בתימן ספרו התקבל בעבר בעין
יפה, כי לא ידעו שהוא מכת שבתאי צבי, לכן
אפשר לראות אצל כמה מחכמי תימן שהביאו
ממני לפעמים חידושים על התורה, וציינו
כמקור את הספר דברי נחמיה, וזאת מפני שלא
ידעו כי ספרו הוא פסול.

כיוצא בזה ציין מהרי"ן את הספר שלו עוז
לאלהים, והוא גם הוא פסול. גם בדיואן ישנו
שיר, שנתחבר על ידי אחד מחכמי דרום תימן,
(בשירה הפותחת יא קום אתאנא), וכך אומרים
בו, וביעוז אלהים תגמרי, דהיינו תלמד,
(והיו"ד נוספה לצורך המשקל), ובקונטריסי
האר"י. ועמ"ש בס"ד בשו"ת עולת יצחק ח"ב
סי' ר"ס.

יש שכינהו לגנאי, עוז לאלהים אחרים... מי
שידע טיבו.

לכן מלכתחילה חשבתי לא להביאו כלשונו,
אבל בכל זאת הבאתיו משום שנראה לי
שלב על דברי נחמיה לא היו בכלל חדשים,
וכולם גנובים מחכמים אחרים. לגבי החידוש
שלנו, מקורו הוא בעצם מספר העקידה.
ובשביל זה אני מביאו, כי החידוש הוא נכון מצד
עצמו.

ישנו איזה חידוש מעניין שכתב בס' מים
שאובים משם הספר דברי נחמיה, הנוגע אל

בעבר [שיעור מוצש"ק מטות התשע"ט] בדוגמת משמעות זכר, שהיא בכוונת נתנית והשפעה, כך הכוונה בבקשתנו מהקב"ה לזכרנו, דהיינו שהקב"ה ישפיע לנו טובה.

שאלה מהקהל: מדוע הקב"ה צריך להתפלל, למי הוא מתפלל?

תשובת מרן שליט"א: כבר שאלת את השאלה הזו לפני כשנה. עיקר הדבר הוא סוד, ואסור לגלותו. נסביר לך זאת לא לפי הסוד, אלא עפ"י מה שאמר הרשב"א בשם הגאונים, שהגם שאין לו למי להתפלל, והוא בכלל לא צריך להתפלל, עיקר הכוונה שהוא מראה לנו כיצד צריכים להתפלל, לכן הוא מתפלל בשביל לתת לנו דוגמא. אומר הקב"ה, תראו אותי, ותתפללו כמוני.

מוסיף הרשב"א ומדמה זאת למה שאמרו חז"ל במסכת ראש השנה [דף י"ז ע"ב], ויעבור י"י על פניו ויקרא. אמר רבי יוחנן, אלמלא מקרא כתוב, אי אפשר לאמרו. מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור, והראה לו למשה סדר תפלה. הקב"ה התעטף בטלית והתפלל, זאת בכדי ללמד את משה כיצד להתפלל.

אמנם אלו הם הדברים הפשוטים, אבל בנסתרות מדברים על כך דברים ממש עמוקים.

כיצד מקיימים לדעת הרמב"ם ושאר הראשונים את הנאמר לעולם ישלש אדם שנותיו.

עד כאן אמרנו בס"ד תירוץ אחד לשאלה.

אפשר לומר תירוץ שני, בהקדים מה שכתבנו בס"ד בש"ע המקוצר [סי' קס"ד סעיף ג'] לגבי הגמרא במסכת קידושין [דף ל' ע"א], שם אמר רב ספרא משום ר' יהושע בן חנניא, מאי דכתיב זשננתם לבניך? אל תקרי ושננתם, אלא ושלשתם. לעולם ישלש אדם שנותיו, שלישי במקרא, שלישי במשנה, שלישי בתלמוד. מי יודע כמה חיי? לא צריכא, ליומי.

הבאנו שם [עיני יצחק ס"ק י"ב] באריכות חידוש בשם רב עמרם גאון, אשר נראה כי בזמנם תיקנו לקרוא אחרי ברכות התורה את הפסוקים הידועים צו את אהרון ואת בניו לאמר, איזהו מקומן, ברייתא דרבי ישמעאל, וכך הם עונים על השאלה, שזהו השילוש שאדם צריך לעשות בכל יום, ובו יוצאי ידי חובה.

כיון שישנם אנשים הטרודים ועסוקים לפרנסתם, עד שאין להם זמן לקיים את החובה הזו של שלישי במשנה, שלישי במקרא ושלישי בתלמוד, תיקנו בעבורם תוספות אלו, הכוללות פסוקים, משנה וגמרא (ברייתא דרבי ישמעאל היא במקום גמרא), אחר ברכות השחר בתוך סדר התפילה. מהרי"ץ שם אומר כי מה שאנחנו נוהגים לומר, אמר רבי זירא וכו', הוא במקום הגמרא, והוא עדיף כי זוהי הלכה למעשה, ואכמ"ל. [וע"ע בשלחן ערוך הל' תשעה באב סי' תקנ"ד ס"ד, מותר לקרות בת"ב כל סדר היום, ופרשיות הקרבנות, ומשנת איזהו מקומן, ומדרש ר' ישמעאל].

עכ"פ יוצא לפי דברי אותם הגאונים, שיוצאים ידי חובת שילוש בתוספות האלו. הוספתי שם כי הרמב"ם אינו סובר זאת, כי ממנו נראה שזהו אינו מספיק לחיוב השילוש, שהרי בהלכות תלמוד תורה [פרק א' הלכה י"א] הוא אומר שלגבי עניין השילוש, אדם צריך לחשב כמה זמן יש לו, ואם לדוגמא יש לו זמן תשע שעות ללימוד, כי בשלוש שעות הנוספות הוא עובד לפרנסתו, עליו ללמוד שלוש שעות מתוכן מקרא, בשלוש שעות האחרות ללמוד משנה, ובשלוש שעות האחרונות ללמוד תלמוד. וזהו בתחילת תלמודו, ואחרי שהוא כבר חכם ויודע, עליו רק לחזור בשביל לזכור. נמצא לפי זה כי שילוש לפי הרמב"ם, פשוטו כמשמעו, שאת סך השעות המצויות אלו יחלק לשלוש וכו'. וכן הוא אם הוא יכול ללמוד רק שש שעות ביום, יחלקם לשלושה חלקים, ובכל שתי שעות ילמד משהו אחד, וכן הלאה.

השמועה, כדי שלא ישכח דין מתלמודו, ויעסוק כל יומו בלימוד הגמרא.

הרי דפליגי הרמב"ם ורב עמרם גאון בפירוש הדין דלעולם ישלש שנותיו. דלדעת הרמב"ם, לא סגי באמירת פרשת התמיד ופרק איזהו מקומן, אלא בעינן ללמוד מקרא משנה ותלמוד כל יום שלישי משעות היום עד שיהא בקי בהם. אך ס"ל לרמב"ם דלאחר שהוא כבר בקי בהם, סגי ללמוד מעת לעת שלא ישכחם.

לפי זה יוצא לנו תירוץ, שאבותינו ורבותינו חכמי תימן נע"ג, לא רצו לקבוע קדיש דרבנן אחריהם, כי אם יאמרו כעת קדיש דרבנן, עלולים האנשים לטעות, הנה למדנו כבר שילוש ויצאנו ידי חובתנו. כעת אנחנו כבר פטורים, ולא צריכים עוד ללמוד. אפשר ללכת לעסקינו אחרי תפילת שחרית, ואין עניין לשבת ולשלש אחרי התפילה. זו הסיבה שבכוונה תחילה קבעו שלא לומר אז קדיש דרבנן, כי אז היו מחזקים בדעות האנשים שזהו לימוד, ואפשר אולי לצאת בו ידי חובה.

בשלמא פיטום הקטורת אינו שילוש, ולא סלקא דעתין שיצאו בו ידי חובה, כי הוא לימוד מסויים ומוגדר, וכן פרק במה מדליקין וכל כיוצא בהם. אבל כעת שאומרים מקרא משנה ותלמוד, והגאונים אומרים גם שיוצאים בהם ידי חובת הלימוד והשילוש, לא רצו חכמי תימן המייסדים לתת פתח להקל שלא ילמדו עוד אח"כ בשילוש, לכן הם לא תיקנו שם קדיש.

אגב ישנו חידוש גדול בדברי רבינו מנחם ובפירושו על הלכות תפילה וברכת כהנים, פרק ז' הלכה י"ג, שם הוא הביא את דברי הירושלמי [פרק א' הלכה ה'] האומר, והוא ששנה על אתר, דהיינו אם אדם לומד מיד אחרי קרית שמע יצא ידי חובתו, והוא מוסיף ומעיר כי אנחנו לא נהגנו כך, ובכל אופן לא חוזרים ומברכים, כי סומכים על ברכת התורה שבבוקר.

והגם שהרמב"ם בסדר התפילות מביא כי ישנם הנוהגים להוסיף אותם, זאת אינה בתורת תקנה אלא רק בתורת מנהג, כי לא יוצאים ידי חובה בשילוש זה.

זהו מה שכתבתי בזמנו בספר עיני יצחק, בדף ק"א. ועתה ראיתי גם בספר דרך המלך [שימל, על הרמב"ם הלכות ת"ת דף קל"ב] שכתב כך, וזה לשונו, הרמב"ם כתב, וחייב לשלש את זמן למידתו, שלישי בתורה שבכתב ושלישי בתורה שבע"פ ושלישי יבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו וכו'. זהו לימוד הגמרא, לעיין בכדי להוציא דבר מדבר.

ובהלכה י"ב פירש הרמב"ם דבריו וכתב, כיצד, היה בעל אומנות והיה עוסק במלאכתו שלישי שעות ביום ובתורה תשע, אותן תשע קורא בשלוש מהן בתורה שבכתב ובשלוש בתורה שבע"פ ובשלוש אחרות מתבונן בדעתו להבין דבר מדבר וכו'. בד"א בתחילת תלמודו של אדם אבל כשיגדיל בתורה ולא יהיה צריך לא ללמוד תורה שבכתב ולא לעסוק תמיד בתורה שבע"פ, יקרא בעתים מזומנים בתורה שבכתב ודברי השמועה כדי שלא ישכח דבר מדברי דיני התורה ויפנה כל ימיו לגמרא בלבד וכו'. עכ"ל.

ומבואר בדברי הרמב"ם דמה דאמרו לעולם ישלש אדם שנותיו שלישי במקרא שלישי במשנה שלישי בתלמוד, זהו מדין ידיעת התורה. ופירוש ישלש שנותיו, היינו שלישי ממש, שלישי שעות מקרא שלישי שעות משנה ושלישי שעות תלמוד, דבעינן שיהא בקי בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ. אלא דהוסיף הרמב"ם עוד חידוש, דדין זה דלעולם ישלש אדם שנותיו, הוי רק בתחילת לימודו של אדם. אבל לכשיגדיל בחכמה ולא יהא צריך לא ללמוד תורה שבכתב ולא תורה שבע"פ, אין על האדם חובה לשלש זמן לימודו, אלא יקרא בעתים מזומנים בתורה שבכתב ודברי

אח"כ הוא כתב כך, כתב הרב בעל המאור, דשלוש ברכות אלו ניתקנו בעד מקרא ומשנה ותלמוד, שהם שלושה עניינים של תורה. הטעם שתיקנו שלוש ברכות, ולא הסתפקו בברכה אחת, משום שהם כנגד המקרא המשנה והתלמוד. ומוסיף ומחדש, משום הכי לא מבעי ליה לאיניש לאפסוקי בתר דברין הני ג' ברכות עד דקרי מקרא ומשנה ותלמוד. ממש חידוש גדול, לא להפסיק בדיבור עד שגומר את המקרא המשנה והתלמוד, כי הברכות חלים עליהם. עד שלא אמר, אלו דברים שאין להם שיעור, אמר רבי זירא אצלינו, ואצלם כפי הנוסח שהם רגילים, לא לדבר, שלא יהיה הפסק בין הברכה למצוה.

זהו חידוש גדול, ולא ראיתי לאף אחד שמביאו. ואדרבה, הפוסקים אומרים כי מספיק לקרוא אפילו רק פסוק אחד. ועוד יותר מזה יש להוכיח ממה שהשלחן ערוך מביא את הדין הזה רק בתורת הידור, שנכון להחמיר בכך, ועיקר הדין לדעתו שלא צריך לקרוא אפילו לא פסוק אחד מיד אחרי ברכות התורה, כי הוא חל על הלימוד שבכל היום [עיי' בכל זה בש"ע אר"ח סי' מ"ז סעיף י"ט, ובנושאי כלים שם]. בתורה ויהושע א', ח' ישנה מצות וְהִגִּיתָ בּוֹ יוֹמָם וְלַיְלָה, מובן שאין עניין ללמוד מיד, אלא בכל היום. אמנם האחרונים חולקים על כך, ופוסקים שלא להפסיק בדיבור. אבל הם לא הוסיפו והחמירו כל כך שאין לדבר עד שאומרים את שלושת הדברים הללו.

עוד צריכים להעיר כי למרות שנראה כי הוא מעתיק את החידוש בשם בעל המאור, הם היו צריכים לפסק זאת בסכינא חריפא. להדגיש כי רק ההתחלה, ששלושת הברכות הם כנגד מקרא משנה ותלמוד, היא מבעל המאור, אבל ההמשך, דמשום הכי וכו', הוא חידוש עצמי, הוספה של רבינו מנוח עפ"י דברי בעל המאור.

מוסיף עוד רבינו מנוח, הלכך תקינו קמאי, לומר פרשת צו כנגד מקרא, או פרשת ברכת כהנים, ואיזהו מקומן כנגד משנה, או משנת

אלו דברים שאין להם שיעור, ודרשה דרבי ישמעאל וכו'.

תירוץ שלישי נראה בס"ד. אבותינו בחכמתם וברוב זהירותם שלא לשנות ממנהגי הקדמונים, נהגו בחכמה בינה והשכל בכל דבר.

במשך הדורות נתקבלו תוספות בתפילה, לפי מה שראו צורך, ולפי ירידת הדורות בעניינים שצריכים להוסיף, חלק מהדברים נראו בעיניהם לקבל, וחלקם לא. הם גם התבוננו והחליטו על ההוספות, כיצד ובאיזה אופן להוסיף, מתי יש לחוש להפסק ומתי לא, כל דבר לפי עניינו ובמקומו הראוי לו.

זאת הסיבה שהם החליטו להוסיף את אמירת פיטום הקטורת, למרות שלא נזכר ברמב"ם לומר פיטום הקטורת בשום יום, וגם לא הובא בתכאליל הראשונות. כיוצא בזה פרק במה מדליקין, ופרק איזהו מקומן, וכל הדברים האלו. הם קיבלום בעין יפה, והוסיפו אחריהם קדיש, כמות שהן היו יחד עם הקדיש. התוספות הללו אינן להדיא נגד הרמב"ם, אבל גם לא נזכרו שם. יתכן שהרמב"ם היה מסכים לאמרם, ויתכן שלא.

אבל לגבי התוספות שאחרי ברכות התורה, אם אנחנו ננהג לומר קדיש דרבנן, לפני שאומרים לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר, הרי זה להדיא נגד הרמב"ם. כי הרי הוא מביאם, ולא כתב לומר קדיש. גם בתכאליל הראשונות גרסו את התוספות הללו, ולא הובא גם לומר אחריהם קדיש דרבנן. ואם אנחנו נוסיף כאן קדיש מדעתנו, פירוש הדבר שאנחנו נוהגים במפורש כנגד דעתם. למרות שהם קיבלו בעין יפה את אמירת קדיש דרבנן אחרי המזמורים, הם לא חפצו לשנות להדיא מהמנהג הקדום ולעשות כנגדם.

בשלמא התוספות שנתחדשו כולם על ידינו, אפשר להוסיף גם קדיש, אבל לא רצו לשנות ממש ממנהגם.

שערי יצחק – השיעור השבועי

בערבית, אבל תרגמתי זאת ללשון הקודש בזה"ל, וזהו סדר תפילות החול לציבור. כאשר יתאספו בבוקר לבית הכנסת, ויברך אלו השלוש ברכות, על דברי תורה וכו'.

הוא לא כתב את פיטום הקטורת, וגם לא במה מדליקין, ולא איזהו מקומן.

לעומתו מה"ר יצחק ונה מזכיר בתכלאל את פיטום הקטורת, ואחריו כתב לומר קדיש דרבנן, כמו שנכתוב בסוף מסכת אבות. כוונתו ברורה לקדיש דעתיד, ומוכח כי גם בזמנו כבר נהגו לומר שם קדיש דרבנן, שהוא דעתיד, כמו שנמצא כתוב בסוף מסכת אבות. מכיון שרצה לשמור על הסדר הישן, גם הוא לא שינה את הסדר, וציין רק למסכת אבות, כי שם כתבו הקדמונים את הקדיש הזה, ושם אפשר למצוא את הנוסח.

בספר שער הכוונות [דרושי הקדיש] כתוב כך, אחר שנכללו ששה היכלות התחתונות דעשייה זה בזה וזה בזה, בתיקון התפילה, שיש מן התחלת התפילה עד הודו ליי"ו כו' כנזכר לעיל, אז אנו צריכין להעלות אותם בסוד עמוד אחד שיש בין כל עולם ועולם ובאמצע כל היכל והיכל, ודרך העמוד הזה עולה כל היכל והיכל בחבירו שלמעלה ממנו ונכלל בו כנזכר בפרשת פקודי.

היעב"ץ בסידורו [דף מ"ב:] מביא את דבריו ומוסיף לומר כי פעולת הקדיש הזה היא לשני עניינים, האחד ידוע, שהוא להעלות העולמות, והשני הוא חידוש בזה"ל, להעביר הקליפות שלא יתאחזו, כי הוא בסוד העמוד הקושר בין עולם לעולם וכו'.

הסברנו כי מהרי"ץ מסכים לעיקר רעיון העולמות, אבל הוא התעלם מכך, לא רצה לקבל זאת לגבי חלוקת הקדישים, כי כמו שכבר הזכרנו זהו נגד מנהג הקדמונים. ברור בכל אופן שהוא ידע מזה. נימקנו עוד כי יתכן

אלו שלושת התירוצים שחשבתי בעניין, ולמרות שבכל תירוץ אפשר לצדד לימין ולשמאל, מכל מקום החוט המְשֻׁלָּשׁ לא בְּמִהְרָה יִנְתַּק וְקֵהֶלֶת ד', י"ב. תירוץ נוסף, תמצא לקמן בשיעור מוצש"ק כי תצא.

בכדי לחזק את הדברים כדבעי, נוסיף כמה פרטים. תחילה נדבר כי מה שמהרי"ץ הנהיג לברך את הברכות בבית הכנסת, אל לנו לחשוב כי המנהג התחיל רק בזמנו, כי כבר כתב אותו מה"ר יצחק ונה וגם מה"ר יחיא בשירי.

מה"ר יצחק ונה בתכלאל שלו שנכתב בשנת ה'ת"ה אומר כך, כשייעור משנתו מברך כל ברכה שנתחייב בה מאלו הברכות בְּשַׁעֲתָהּ. זוהי דעת הרמב"ם כידוע, שדוקא אם אדם לובש את בגדיו, יברך מלביש ערומים. אך הוא מעיר כי למרות שזוהי דעת הרמב"ם, שאר הפוסקים כתבו שישדרם שליח ציבור בבית הכנסת, וכדי להוציא חובת מי שאינו יודע לברכן. כך הכל נמשך עד ברכות התורה, שאין אומרים אותן בבית הכנסת בציבור, אלא לבד בפני עצמו.

אח"כ הוא מתחיל כותרת חדשה בזה"ל, סדר תפילת החול לציבור. יתדי חזן ביהכ"נ באלְצָבָת, יבארך הולאי אלתלאת אלברכות. פירוש, יתחיל חזן בית הכנסת בבוקר, יברך אלו השלוש ברכות. על דברי תורה וכו'. תום יקרון אלגמאעה וידבר. ואז הציבור יאמרו וידבר וגו', צו את בני ישראל וגו', ברכת כהנים, לעולם יהא אדם עד הסוף, כמו הסדר שלנו הידוע המסתיים בברוך ייי לעולם אמן ואמן, המהולל וברוך שאמר.

רואים במפורש שמברכות התורה ואילך אומרים בבית הכנסת.

כך רואים גם בתכלאל של מהרי"י בשירי שנכתב בשנת ה'ת"ז. הוא כתב במקור

ברוך ה' יש לנו בשורה טובה. בשעה טובה ומוצלחת יצא לאור הספר מגילת איכה עם ביאור אמרי יהונתן. ממש ברכה בקרב הארץ. לפני תשעה באב הזמן לא הספיק להוצאתו.

מן הסתם ישנם אנשים שלא ישמחו על הוצאת הספר מגילת איכה, כי הם מקווים בכלל שלא נצטרך לקראו, אבל שידעו כי הם לא צריכים לדאוג, וכל מגילת איכה לעתיד לבוא תתהפך לברכה. מגילת איכה לא תתבטל לימות המשיח, רק יתחדשו בה הבנות אחרות.

ידידנו הרה"ג יהונתן שבח הי"ו זכה להדפיס את הספר הזה, וגולת הכותרת, שהיא עיקר חשיבותו הוא מפני שבעצם אין לנו חלק הדקדוק על מגילת איכה. בספרים רגילים לכתוב על כך "אשתמיטתיה". תוך כדי שמהרי"ץ סידר את ספרו חלק הדקדוק, משום מה נשמת ממנו לכתוב זאת גם על מגילת איכה. ממילא לא היתה אפשרות לרבים עד היום לדעת כיצד לדייק את מגילת איכה.

האמת היא כי לפני שנים רבות חשבתי להעמיס על עצמי את העבודה הזו, אבל לא היה לי זמן, וקדם אותי הרב יהונתן זוכה בזה. אינני מקנא בו, אדרבה שיוסיף ויגדיל תורה ויאדיר, כי אינני יודע בכלל אם הייתי מספיק...

ברוך ה' שהוא סלל לפנינו את הדרך, ועלינו לשבח לאדון הכל, שהוא לא השבית לנו גואל, את הקריאה המדוייקת לפי התיגאן כת"י. הרב יהונתן ממש יגע יגיעה עצומה בהוצאת ספר זה, במשך שנה תמימה, לבדוק עשרות תיגאן וספרים אחרים, בכדי לערוך ולהבין את כל הדיוקים ולהעלותם על הכתב.

כיון שהוא ישב ובדק בספריות את כל הספרים הקדמונים והמוסמכים, התגלו והתחדשו חידושים רבים, והתלבנו בביאורו. הוא גילה חידושים בתיגאן עתיקים לפני מאות שנים, וגם בחלק בספרים אחרים הקשורים אלינו.

שהוא אוחז כי ההיפך הוא הנכון, חילוף העולמות אינו סיבה לומר קדיש, כי הוא מפריד ביניהם, וסייענו הדברים מתשובת הפני יהושע דלעיל שסובר כי דברי האר"י לא נאמרו לעניין חובה, כמו שהבינו אחרים, אלא למצוה בעלמא.

אפילו שמקודם השווינו במעט בין הקדיש לברכות התורה, בכל זאת ישנם כמה חילוקים. האחד הוא שברכה צריכה להיות עובר לעשייתן, וקדיש הוא בא בסוף הלימוד. גם ברכות הם יותר חמורים מקדישים, כי ברכה לבטלה חמורה מקדיש לבטלה.

לגבי קדיש לא מצאנו נידונים חמורים כל כך, האם לאמרו באיזה מקום, או שלא. ועל אף שהפוסקים [על אור"ח סי' נ"ה] אומרים כי כשם שאין להרבות בברכות, כך אין להרבות בקדישים, בכל זאת אין כוונתם לומר כי זהו ממש איסור גמור, כי רואים הרבה פעמים מנהגים שונים לומר קדישים במקומות מסויימים שלא מוכרח, אלא העיקר שצריך להיזהר בזה, אבל לא כברכות, כי אין קפידא כולי האי בקדישים כמו בברכות. ברכה לבטלה עובר על לאו דלא תשא. הדבר מחזק גם את מה שאמרנו מקודם כי מבחינה מסויימת, ישנה מעלה דוקא לברכות התורה על פני הקדיש.

חילוק נוסף הוא, שישנו כלל ידוע, ספק ברכות להקל. וכי מצאנו גם ספק קדיש להקל? אין דבר כזה, וקדיש שנאמר על הספק אינו הולך לבטלה.

אפילו שנגמר זמן השיעור, הנה אם נסיים את השיעור כעת, זהו בבחינת [דברים כ"ה, ד'], לא תחסם שור פְּדִישוּ, כי אנחנו באמצע העניין. עכ"פ, כיון שחייבים לגמור, נסיים עתה.

דברי מרן שליט"א בשבח הספר "מגילת איכה" עם אמרי יהונתן.

שערי יצחק – השיעור השבועי

והשיב להם בזה"ל, ושקה לי השיין בשו"א ופת"ח כן היא הקריאה הנהוגה ברוב בתי כנסיות. תחשבו אולי הוא הביא מספרי התאג, מבניה הסופר או משהו דוגמתו. אבל לא. תשמעו מה הוא כותב, רק מדפוסים. התיגאן בכלל אל קיימים בראש שלהם. וכן הוא בכ"ד גדול – הוא דפוס ונציה, שהוא ספר ענק – וברוב ספרי הדפוס. וכ"כ בספר לוי חן שער א' פ"י וז"ל, וכן בשורק ובגעיא על אות נקודה בחטף פת"ח לתפארת הקריאה. וזהב, ושקה לי, עכ"ל. וכ"כ בספר יסוד הניקוד שער התנועות יסוד ל"ב, והשיג על האור תורה שדחה דברי המאירי.

מה עם ספרי תימן? לא נזכרו ולא עלו אצלו אפילו לדיון.

תיגאן ותכאליל, מאן דכר שמייחו ברביד הזהב, ובשתלי זיתים.

ממשיך הרביד הזהב לדון על קריאת תיבת וַאֲמַשְׁךָ [שם פס' כ"א]. וז"ל, ואמשך, על משקל גבולך. כ"כ מהר"י לומברוזו. וכן היא הקריאה הנהוגה בכל הקהילות.

קיצור הדבר, שכחו ממסורת תימן, לא הזכירו אותם, לא יראה ולא ימצא. עד שקם מהר"יין.

לגופו של עניין, מה שהוא מסיים כי כך נהגו בכל הקהילות, אינני יודע את כוונתו. יכול להיות שבזמנו כך קראו, כי בביהכ"ס אלאוסטא הכניסו כבר את כל ספרי הדפוס, וגם את החומשים, כך מסתמא השתנתה המציאות עד שרוב בתי הכנסת, ובכל אופן אותם שבעירו צנעא, קראו כך, ושכחו את המסורת הישנה. מסתמא במקומות אחרים בתימן שמרו גם אז על המסורת הקדומה.

זכינו שהקב"ה לא השבית לנו גואל, וגם בזמנינו עדיין רבים מן הספרים העתיקים האלו קיימים, כך שבמקומות מסויימים על דברים

כדוגמא נציין למה שהוא כתב בהקדמתו ודף כ"ח על התנ"ך ר"י לומברוזו, שלצערנו הספר הוא אינו בר השגה, ואיני יודע מדוע אפילו באוצר החכמה לא צילמו אותו, צריכים להמליץ להם. מהר"יין מדבר על הספר ר"י לומברוזו הרבה פעמים, אבל הוא לא נמצא אצלינו בהישג יד.

באותה הקדמה ודף כ"ח הוא כתב כך, תנ"ך זה הדפיסו ר' יעקב לומברוזו בשנת ה'שצ"ו, כאשר ראה את שיבושי הספרים בדפוסים, אזר חלציו להוציא מהדורא מתוקנת עד למאד. מהר"יין מזכירו בחלק הדקדוק מהדורא קמא הרבה לשבח, אבל אחר-כך במהדורא בתרא הוא נזהר בדבריו טובא והשיג עליו. על פי בדיקה שערכנו, הרבה פעמים כאשר סתם מהר"יין כיצד יש לגרוס, הוא בא לאפוקי מגירסת דפוס זה.

לפעמים לא מובן מדוע מהר"יין מעיר על איזה מלה כי כך צריך לגרוס, למאי נפקא מינה? הרי גם בדפוסים המצויים כן היא הגירסא? ממה הוא בא לאפוקי? תמיד ידענו כי בודאי הוא בא להוציא מדעת דפוסים מסויימים שהיו בזמנו, אבל כעת התברר שהוא מתכוון לאפוקי מדעת רבי יעקב לומברוזו, שהוא חכם מתונס, שהוציא תנ"ך מדוייק עפ"י המסורת שהיתה בארצותם, ולפעמים מהר"יין מזכירו בראשי תיבות, רי"ל. דלא כרי"ל, או נגד רי"ל. או מהרי"ל. וכוונתו לאותו רבי יעקב לומברוזו.

צריכים לדעת כי בעבר, עוד לפני מהר"יין, וגם בדורו, רבים התכחשו לגמרי למסורת תימן, לכן עד היום רבים, ואפילו בזמנינו, מוסיפים שמן למדורה. לא מתייחסים בכלל לתיגאן ולספרים העתיקים, לא הסתכלו ולא עניין אותם.

תראו למשל בשו"ת רביד הזהב [סי' מ"ד] לגבי הפסוק [בראשית כ"ז, כ"ו], גִּשְׁה נָא וּשְׁקָה לִי בְּנִי, ששאלוהו כיצד לקרוא את תיבת 'ושקה'.

שאנחנו מסתפקים בהם, ולא יודעים בדיוק כיצד לקרוא, כי מהרי"ץ לא דן בהם, אפשר לברר ולדעת. מהרי"ץ היה מוסיף מפעם לפעם מעט מעט, והוא לא הספיק לכתוב על הכל. בכל זאת הוא עשה את עיקר המלאכה, אבל לפעמים מתעוררים דברים חשובים נוספים הצריכים ליבון וביור.

מי שירצה להגיע לספרים הקדומים, יכול לעשות זאת, לברר ולגלות את האמת במו עיניו.

רציתי לדבר על שני דברים נוספים, אבל כיון שגלשנו כבר מעבר לזמן כשבע דקות, יש בכך טורח ציבור. אנחנו לא רוצים להטריח על הציבור, ואי"ה נשלים זאת בשבוע הבא או בהזדמנות אחרת.

ברצוני להרחיב בנושא של התיגאן, ובעוד כמה פרטים, אבל כעת חשוב לנו לדעת כי ב"ה יצאה לאור מגילת איכה מדוייקת עם הרבה חידושים שהציבור לא יודע, כי לא הכירו את הספרים הישנים. אנחנו לא מלמדים על הפרט

שהוא מגילת איכה בלבד, אלא על הכלל כולו יצא. יש לכך השלכות גם לדברים אחרים, ולא הפרט לבדו עומד.

זכה הרב יהונתן לאחוז בדרכי המסורת עפ"י שיטת מהרי"ץ, ברוך ה' שהוא מקיים את הפסוק בשיר השירים נא, ח"ו, צְאֵי לָךְ בְּעֵקְבֵי הַצֵּאָן וְרַעֲי אֶת גְּדִיתֶיךָ עַל מְשָׁפְנוֹת הָרָעִים. יהי רצון שימשיך ויעשה כהנה וכהנה.

כפי שאמרתי מקודם, אל לנו להיבהל. כל פסוקי מגילת איכה ייהפכו לברכה. התורה היא נצחית, ואפשר לקחת דוגמא מהקללות שבפרשת כי תבוא, וכי מה נעשה אתם לעתיד לבוא? אלא ודאי שכל הקללות יתהפכו לברכה, וגם הפסוקים באיכה. נמצא כי בעצם לא צריכים להזניח את הפרקים באיכה, כי הם חלק מהתורה, ויישארו לנצח.

השם ב"ה יקים לנו בקרוב את סוכת הנופלת, ולא נהיה עוד פְּאֵלָה עֲלֵיהָ נוֹבְלֶת, נפרח ונגיל כחבצלת, אכ"ר.

הודעה חשובה!

שיעור זה הוקלד עפ"י שמיעה בעיקר, נערך והגה לפי הבנת העורך. השיעור היה לנגד עיני מרן שליט"א קודם הוצאתו, הוסיף עניינים וציין מקורות, שיפר ותיקן דברים רבים, אולם מפאת העומס הרב המונח על כתפיו, נבצר ממנו לעבור הגהה מדוקדקת, להאיר ולהעיר בהרחבה כבשיעורים שעברו.

לאור האמור, בכל ספק או שאלה המתעוררת למעיין בשיעור זה, יש לו לברר היטב את הדבר להלכה ולמעשה אצל מרן שליט"א.

הערות ותיקונים יתקבלו ברצון.

ניתן להקדיש כל שיעור להצלחה ולרפואה, או לעילוי נשמת. השם יזכר בל"נ בתחילת השיעור מפי מרן שליט"א, וכן באמירת "מי שבירך" בסוף השיעור.

פרטים בטלפון: 050-4140741.
נא לתאם זאת לפני השיעור.

והתורמים והמסייעים להפצת התורה ולזיכוי הרבים, ימלא המקום ב"ה כל משאלות ליבם לטובה. אכ"ר.